

УДК 811.51.

**Кыргыз текст таануу илимине профессор Т. Маразыковдун
кошкон салымы.**

Суранова Н.Р. - ОшТУ

Аннотация

Бул макалада профессор Т. Маразыковдун кыргыз текст таануу илимине кошкон салымы, тил илиминдеги жана кыргыз тилин окутуудагы текст таануу проблемасы каралган.

Annotation

The given article discusses professor T Marazykov's contribution to linguistics, and the problem of learning the texts in linguistic studies and in teaching Kyrgyz language.

Илимпоздун ишмердүүлүгүн толугу менен кыргыз тил илимдеги текст таануу проблемасына арнап, бул темада, адегенде кандидаттык, андан соң докторлук диссертациясын коргоп, текст таануу боюнча бир нече монографиялык эмгектерди жарыялап келе жаткан Т. Маразыковдун илимий эмгектерин окуп – үйрөнүүнүн теориялык жана практикалык зор мааниси бар деп эсептейбиз. Анткени бул окумуштуу өзүнүн устаты профессор С.Ж. Мусаев менен бирдикте жана жеке, өз алдынча текст таануу илимине, анын калыптанып, өнүгүшүнө олуттуу салым кошкон тилчи катары таанылган. Ошондуктан кыргыз тили сабагында текстти окутуунун илимий-теориялык, илимий-методикалык маселелери чечүү, практикалык маанисин ачып көрсөтүүдө, окутуу процессинин өзүндө бул тилчи окумуштуунун эмгектерине, чыгарган тыянак, жоболоруна милдеттүү түрдө кайрылуу зарылдыгы бар.

Айрыкча окумуштуунун 2005-жылы үч китеп болуп басылып чыккан эмгектери сөзсүз кызыгууну туудуруп, кайрылууну талап кылып турат. Үч китептен туруп, бир бүтүндүккө бириккен эмгектер төмөнкүчө аталат: “Текст таануу жана анын айрым маселелери.” (2005); “Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы” (2005) жана “Кыргыз тилиндеги текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар”(2005). Биз бул эмгектерди көрсөтүлгөн ырааттуулукта талдоого алабыз.

Биринчи эмгек аталышына ылайык жалпы эле текст таануу маселесине арналган. Анын кириш сөзүндө текст таануу маселесинин татаалдыгы менен зарылдыгы катталып, бул илимдин өзгөчөлүгүн мындайча белгилейт: “Текст таануу-лингвистикалык, коммуникативдик, стилистикалык психологиялык, логикалык, этикалык, эстетикалык, этностук, этномаданияттык, социологиялык, астрологиялык, тарыхый жана башка маселелердин диалектикалык карым –катышын, сыртынан караганда, бири–бирине эч коошпогондой кырунган процесстердин бир биримдикти түзгөн, системалык айкашын эске алган, комплекстүү илим” (3-4 – беттер).

Т. Маразыков “комплекстүү илим” катары караган илимдердин текст боюнча изилдөөлөрдү, корутундулары окуучуларга текстти үйрөтүүдө зарылдыгына жараша пайдаланылышы керек деп эсептейбиз. Албетте аталган илимдердин ар бири текстти өз максат-милдетине жараша иликтөөгө алат. Айтайын дегенибиз-ал илимдердин текст боюнча чыгарган жыйынтыктарынын ичинен тексттин табиятын, анын адам ишмердүүлүгүндөгү алган ордун, маанисин ачып берүүгө көмөк көрсөтүп окутуунун каражаты боло алган маалыматтарды сабак процессинде колдонууга милдеттүү экенибизди баса белгилөө.

Ошол эле учурда тексти окутуу-үйрөтүү Т. Маразыков көрсөткөн илимдердин материалдарын пайдалануу менен чектелүүгө болбойт. Аларга кошумча текстти философия, тарых, этнопедагогика, педагогика ж.б. илимдер да иликтей тургандыгын

жана алардын жыйынтыктары да текстти окутуунун теориялык негиздерин түзүүгө кызмат кыла тургандыгын да белгилейбиз.

Т. Маразыков текст таануу маселесин изилдөө иштерин кептин (эмгекте “сүйлөшүү” деп берилет) табиятын жана анын теориялык негиздерин аныктоодон баштайт. Бул логикалык жактан абдан туура курулган түзүлүш деп эсептейбиз. Тексттин табиятын аныктоо анын пайда болушун шарттаган процесс менен ал процесстин каражаттарын тактоодон башталышы –бул шарт, зарылдык. Анткени кеп болбосо (жазуу, оозеки,) процесс жүрбөсө, текст түзүлбөйт, өзүнчө пайда боло албайт.

Автор: “Айтуучу менен угуучунун ортосунда кандайдыр бир информациянын алмашылышы сүйлөшүү деп аталат”-деп (6-бет) аныктама берүү менен, сүйлөшүүнүн өзүн информация алмашуу деп түшүндүрөт. Илимий-теориялык аспектиден алып караганда мындай аныктама берүү туура жана бир топ жеткиликтүү. Бирок дидактикалык –практикалык аспектиден алганда мындай түшүндүрүү татаал жана окуучуларга жеткиликтүү түшүндүрүүгө оор болот. Анткени окуучулар кепти(сүйлөшүүнү) башталгыч класстардан тартып эле пикир алышуу же карым катыш жасоо деп кабыл алышын, ушундай деп түшүнүшөт. Ошондон улам сүйлөшүүнү дароо эле информация алмашуу катары окутуу кыйынчылыктарды туудурат.

Албетте, көпчүлүк учурда сүйлөшүүдө информация берүү же алуу процесси ишке ашат. Бирок дайыма жана милдеттүү түрдө болбойт. Информация алмашуу же алмашпоо сүйлөшүүнүн максатына жана жагдай шартына жараша ишке ашуучу көрүнүш “окутуу-үйрөтүү иштеринде бул жагдай эске алынышы керек деп эсептейбиз”.

Т. Маразыков сүйлөшүүнүн вербалдык эмес жана вербалдык сүйлөшүү деп эки жолун көрсөтөт. Текстти окутууда, биздин оюбузча, мындай бөлүштүрүүнү окутуунун анча мааниси жок, вербалдык эмес сүйлөшүү деген бул тилди, тил каражаттарын колдобостон, мимика, ымдоо-жаңдоо, сүрөт, музыка, бий ж.б. аркылуу сүйлөшүү болуп эсептелет. Ошондуктан мындай сүйлөшүүнү окутуунун зарылдыгы жок, бул тууралуу программаларда да атайын талаптар коюлбайт.

“Сүйлөшүү – бул ишмердүүлүк. Ал адам ишмердигинин көп түрлөрү менен тыгыз байланышта. Өзгөчө биздин сүйлөшүүбүз эмгек ишмердигинин негизинде жаралган жана калыптанган,” – деп (15-бет) белгилейт тилчи – окумуштуу. Бул пикир жөнөкөйлөштүрүлүп жана кеңейтилип окутуу процессинде пайдаланылышы зарыл. Анкени сүйлөшүүнүн өзү коомдук- социалдык зарылдыктан улам пайда болуп, ал зарылдыкты, муктаждыкты канааттандыруу кызматын тил аткара тургандыгы белгилүү.

Эмгектин 2 - бөлүмү “Текст таануу илиминин теориясы”, “Текст таануунун негизги принциптери жана аспектилери” деп аталып беш параграфтан турат. Мында окумуштуу текст таануунун жаралышы, калыптанышы, изилдөө багыттары, тексттин бирдиктери талдоонун принциптери тууралуу өз-өзүнчө параграфтарда топтолгон .

Текст таануу илиминин жаралышынын өбөлгөлөрү менен зарылдыктары, алардын көрүнүктүү өкүлдөрү тууралуу керектүү маалыматтар берилген. Алар менен кыргыз тили мугалими тааныш болуп, зарылдыгына жараша пайдаланууларын алгылыктуу деп эсептейбиз. Ал маалыматтар текстти окутууга түздөн – түз катышпаса да, мугалимдин текст боюнча теориялык түшүнүктөрүн кеңейтип, толуктап, турмак деп эсептейбиз.

Т. Маразыковдун: “Текст тилдин да, сүйлөшүүнүн да закон ченемине ылайык түзүлөт,” - деген (73-бет) бүтүмү, текстти окутууда жобо катары кызмат кылышы керек деп билебиз. Анткени мугалим тилсиз сүйлөө болбой турганын, ал эми сүйлөөсүз текст жаралбай турганын окуучуларга толук жана терең түшүндүрүүгө милдеттүү. Мындан улам мугалим тил менен сүйлөшүүнүн (кептин) жаңылыгын жана өзгөчөлүктөрүн так ажырата алуу талап кылынат деген тыянак келип чыгат.

Т.Маразыков бул маселенин актуалдуу экендигин таануу менен, С.Ж. Мусаевдин эмгегине таянуу менен ага шилтеме берип, тил менен сүйлөшүүнүн карым-катышын көрсөткөн . Ал материалдарды толук келтирели.

“- Тил - пикир алышуу каражаттарынын системасы. Сүйлөө ошол системанын реализацияланышы (сүйлөшүү процесси);

- Тил - тилдик бирдиктердин системасы;
- Сүйлөө - тилдик бирдиктердин информация алмашуудагы ырааттуулугу;
- Тил - статикалык кубулуш.Сүйлөө-дидактикалык кубулуш.;
- Тил-жалпылык, сүйлөө-жекелик;
- Тил - абстракттуу, сүйлөө-конкреттүү;
- Тил -инвариант, сүйлөө -вариант;
- Тил - социалдык, сүйлөө -индивидуалдык;
- Тил - код, сүйлөө-информациялардын алмашышы жана башка (Мусаев,1998)”;

(72-бет).

Автор андан ары “Тил –пикир алышуунун жана ой жүгүртүүнүн каражаты”, “Тил – сүйлөшүүдөгү информацияны жабдып туруучу каражат. Сүйлөө - тилдин жашоо формасы” экендигин белгилеп, “текст-сүйлөшүүнүн бирдиги” деген тыянак чыгарат. Бул маалыматтар текстти окутуунун теориялык негиздерин аныктоого өзөк болуучу материалдар болуп саналат. Байланыштуу кепти, текстти окутуунун методикасы боюнча изилдөө иштерин жүргүзүп келе жаткан профессор Ж.А. Чыманов, С. Мусаев менен Т. Маразыковдун эмгектерине кайрылып, аларды окутуунун теориялык негиздери катары

пайдаланып келе жаткандыгы да берилген материалдардын керектүүлүгүн далилдеп турат.

Т. Маразыковдун бул эмгегиндеги практикалык мааниге ээ болгон, атайын такталууну талап кылган керектүү материалдар бар. Ал текстке талдоо жүргүзүү маселеси.

Жалпы эле текстти окутууда, аны өздөштүрүп, үйрөнүүгө, текст түзүүдө жана текстти кайра түзүүдө айланып өтүүгө мүмкүн болбогон, ансыз окутуу-үйрөтүү процесси каалаган натыйжа бербеген, текстти окутуунун ажырагыс компоненти болгон текстти талдоо маселеси бар.

Текстти талдоо-анын жашоо формасы. Текст талдоо үчүн жаралат, текстти талдоо аркылуу таанып билет, текстти талдоо аркылуу кабыл алат, талдоо аркылуу текст кайра түзүлөт. Текст түзүүнүн өзү окуяны, көрүнүштү, кубулушту предметти, процессти ж.б. талдоо аркылуу гана ишке ашат. Бул тууралуу мугалим билүүгө милдеттүү. Аталган татаал, проблема боюнча Т. Маразыков концептуалдуу жана жыйынтыктуу пикирин билдирген. Анын зарылдыгын, керектигин эске алуу менен узунураак цитата келтиребиз.

Текст-сүйлөшүүнүн бирдиги болгондуктан, ал лингвистикалык гана кубулуш эмес. Текст –психологиялык, социологиялык, философиялык, этика-эстетикалык, стилдик, логика –прагматикалык көрүнүштөрдү кучагына камтыган, жалпы маданий кубулуш. Ошондуктан текстти анализдөө системалдуу жана комплекстүү мүнөзгө ээ.

Ошондой эле текстке коммуникативдүү принципте иликтөө жүргүзөбүз. Тактап айтканда, тексттин табияты, мотиви, максаты, мазмундук өзөгү, прагматикасы, текст түзүлгөн сүйлөшүү чөйрөсү, тексттин стили, мезгилдик жана мейкиндик алкактары, информативдик тутуму, когеренттик жана когезиялык негиздери, тексттин этномаданияттык өзгөчөлүктөрү, логикалык –психологиялык шарт – кырдаалы, тексттеги автордук интенция жана контексттик (тексттен тыш) жагдайлар текстти анализге алганда эске алынат “(эмгектин 92-93 беттери). Мындан сырткары, окумуштуу текстти талдоодо колдонулуучу негизги жана алгылыктуу методдорду да колдонууну сунуш кылган. Алар текстти окутууда , талдоодо колдонууга ыңгайлуу болгондуктан, кайрадан цитатага кайрылалы.

”Текстке анализ жүргүзүүдө байкоо жүргүзүү, салыштыруу, бирин экинчисине катар коюу, анализ, синтез, индукция, дедукция, тема- ремалык катышты аныктоо, каршы атоо (антиномия), аргументтөө, жалпылаштыруу, системалаштыруусу, контексттик, компоненттик, логика-прагматикалык, интегративдик, коммуникативдик-когнитивдик, трансформациялык ж.б. методдор колдонулат” (эмгектин 93-бети).

Аталган методдордун бардыгы текстти окутууда колдонууга жарактуу деп эсептейбиз. Алардын колдонуунун шарттары менен талаптары тууралуу өз кезегинде кеңири сөз кылабыз. Албетте сунуш кылынган методдор текстти окуп-үйрөнүүгө багытталгандыктан, текстти окутуп-үйрөтүүдө дагы башка методдор, айрыкча интерактивдүү методдорду пайдалануу зарылдыгы бар. Текстти окутуунун активдүү формалары менен методдору жөнүндө изилдөөнүн жүрүшүндө өзүнчө токтолобуз. Текстти талдоо боюнча принциптер менен методдорду аныктоо менен бирге эле окумуштуу аларды ылайыгына жараша колдонуу менен конкреттүү көркөм текстти талдоонун алгылыктуу үлгүсүн иштеп чыккан. Ал үлгү, ал талдоо кыргыз тили мугалимдери үчүн зарыл болгон теориялык жана практикалык бир катар даяр материалдарды берилгендиги менен бааланат деп эсептейбиз.

Т.Маразыков текст таанууга арналган бул эмгегинде өз изилдөөлөрүнүн натыйжасына таануу менен текстке төмөнкүдөй аныктама берген: “Текст-кандайдыр бир

ойду, предметти, информацияны туюндуруш үчүн түзүлгөн, бир темага багышталган, өзүнүн семантикалык-коммуникативдик, структуралык жана функционалдык-стилдик бүтүндүгү бар сүйлөшүүнүн бирдиги” (136-бет).

Мындан улам окуучуларга, студенттерге текстти окутуп-үйрөтүүдө, барыдан мурда, текст кеп бирдиги экендигине өзгөчө маани берүү керек. Окуучулар тыбыш, сөз, сөз айкашы жана сүйлөм тил бирдиктери экендигин толук өздөштүрүү аркылуу ошол тил бирдиктеринин биргелешкен, бир мыйзам ченемдерге баш ийген аракеттери жана алардын натыйжасы менен текст түзүлүп, текст кеп бирдиги боло турган дыгын өздөштүрүүгө тийиш.

Мында биз Т. Маразыковдун аталган үч китебинин биринчисин гана дидактикалык аспектиден учкай талдоого алдык. Калган эмгектери да талданмакчы.

Адабияттар:

1. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери: Окуу куралы.-Б.: Бийиктик, 2005 ж.
2. Маразыков Т.С. Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы. -Б.: Бийиктик, 2005 ж.
3. Маразыков Т.С. Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар: Окуу куралы.-Бийиктик, 2005ж.
4. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы.–Б.:«Турар»,2009 ж.
5. Мусаев С. Мамлекеттик тил проблемалар жана кыйгыйлр.-Каракол, 2002 ж.